

કચ્છનાં પસંદ કરેલાં ગામોમાં બેંક શાખાઓ અને ગ્રાહકોનું વલણ: એક અવલોકન

ડૉ. કૃતિ છાયા,

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર,

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

- વિષયપ્રવેશ:

વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં જે ભૂમિકા ભજવે છે તેના વિષે W. W. Rostow, J. R. Hicks વગેરેના સિદ્ધાંતો અર્થશાસ્ત્રમાં પ્રચલિત છે. આવકની વહેંચણી, ઉત્પાદનનું પ્રમાણ વગેરે જેવાં જથ્થાત્મક પાસાંઓ ઉપર ટેકનોલોજીનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ હોય છે, તો બીજી બાજુ વસ્તુ કે સેવાની ગુણવત્તા, ઉપભોક્તાનો સંતોષ વગેરે જેવાં ગુણાત્મક પાસાંઓ સામાજિક પ્રતિભાવ, સામાજિક અભિગમ ઉપર આધાર રાખે છે. આ ગુણાત્મક બાબતો છે, તેને માપવા માટે પણ માપદંડમાં કેટલાંક સંખ્યાવાચક અને જથ્થાત્મક ચલોની સહાય લેવામાં આવતી હોય છે.

બેંકિંગ ક્ષેત્ર પણ આ પ્રકારે જ અનેક ટેકનોલોજીકલ પરિવર્તનોમાંથી પસાર થઈને સમયની માંગ પ્રમાણે તેની સેવાઓ ઉપભોક્તા સુધી પહોંચાડે છે, તેમ છતાં બેંકિંગ ક્ષેત્રનો મૂળ આત્મા કહી શકાય તે મૂડી સાધનોને ગતિશીલ કરવાનું કાર્ય મૂળભૂત કે પાયાનું રહ્યું છે.

શરાફો પાસે મૂકવામાં આવતી થાપણોથી કરીને આધુનિક ડિજિટલ બેંકિંગ, ઓનલાઈન બેંકિંગમાં પણ મૂળ કાર્ય મૂડી/ નાણાંકીય સાધનોની ગતિશીલતા અને વિનિમયની સરળતા છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસલેખ બેન્કોની પરંપરાગત તથા આધુનિક સેવાઓ સંદર્ભે છે. કચ્છ જીલ્લાનાં પસંદ કરેલાં ગામડાઓમાં બેંક શાખાનું પ્રમાણ તેમજ જુદીજુદી બેંક કામગીરીઓ પ્રત્યે ઉપભોક્તાનું વલણ જાણવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

- ચાવીરૂપ શબ્દો:

બેંક સેવાઓ, કચ્છ જીલ્લો, ગ્રામ અર્થતંત્ર, ઉપભોક્તાનું વલણ

- અભ્યાસ પરિચય:

આધુનિક બેંકિંગ તેની સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે આધુનિક ટેકનોલોજીની મદદ જરૂર લે છે, પરંતુ તેનાં મૂળભૂત કાર્યો- બચત જમા લેવી અને ધિરાણ આપવું- જો સફળ થાય તો જ તેની આધુનિક પદ્ધતિઓને સફળતા મળે. આધુનિક બેંકો અર્થતંત્રમાં સેવાક્ષેત્રે છે અને મૂડીની ગતિશીલતાનું પાયારૂપ કાર્ય કરે છે. તેના માટે જ્યાં વિકાસની સંભાવનાઓ જણાય ત્યાં બેંક સેવાઓ ખોલે છે તથા જુદીજુદી સેવાઓનો વિસ્તાર પણ કરે છે. જો કે ભારત અને કચ્છ

જીલ્લાનાં શહેરી અને ગ્રામ વિસ્તારોની લાક્ષણિકતાઓનો અભ્યાસ કરતાં બંને પ્રકારનાં વિસ્તારોમાં ગ્રાહકોની પ્રોફાઈલમાં ભિન્નતા જોવા મળે છે. આમ, ગ્રામ વિસ્તારોની આર્થિક વિશેષતા, ગ્રાહકોની પ્રોફાઈલમાં ભિન્નતા તથા આર્થિક વિકાસની સંભાવનાઓ જોતાં નિમ્ન સૂચિત પ્રશ્નો ઉપર આ અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે:

- 1) નવી બેંક શાખા શરૂ કરવા માટે બેંક વ્યવસ્થાપન તંત્ર કયા માપદંડો ધ્યાનમાં લેતી હોય છે? અહીં ચલ તરીકે વિસ્તારની જનસંખ્યા અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના પ્રકારને આધાર તરીકે લેવાયેલ છે.
- 2) ગ્રામ વિસ્તારમાં પ્રજા કયા પ્રકારની બેંક સેવાઓનો વધુ ઉપયોગ કરે છે? – આ બાબત જાણવા માટે બેંકોની જુદીજુદી સેવાઓના ઉપયોગ પ્રત્યે ગ્રાહકોનાં વલણને જાણવાનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

• અભ્યાસલેખમાંની વિભાવનાઓ:

- i. બેંક સેવાઓ: આધુનિક બેંક વ્યવસ્થાહની પૂર્વજ એવી શરાફી પેઢીઓનો મૂળ હેતુ કે કામગીરી મૂડીની ગતિશીલતા કહી શકાય નહીં; શરાફો પ્રજાની થાપણ સાચવવાનું અને ધિરાણ કરવાનું કામ જરૂર કરતાં અને એ કામગીરી ઝલ વળતર કે નફો પણ જરૂર મેળવતા, પરંતુ આ કામ જ તેઓની મુખ્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિ ન કહી શકાય. જો કે આગળ જતાં આ શરાફોના અનુભવે આધુનિક બેંક વ્યવસ્થાને જન્મ આપ્યો તેમ કહી શકાય. તેનો પ્રાથમિક હેતુ બેંકના એ જ મૂળભૂત કાર્યો થાપણ સાચવવી અને ધિરાણ આપવાનું-માં નફો મેળવવાનો શુદ્ધ હેતુ ઉમેરાયો અને બેંકોનું વ્યાપારીકરણ થયું. આ રીતે થાપણો અને ધિરાણનું પ્રમાણ અને પ્રભાવ વધ્યાં, તેની અર્થતંત્ર ઉપર પ્રભાવની ક્ષમતા જોતાં બેંકો સુષુપ્ત મૂડીને ગતિશીલ કરવામાં મુખ્ય ભાગ ભજવી શકે અને તે ગતિશીલતા ઉપરનું નિયંત્રણ વ્યાપાર ચક્રોને પણ નિયંત્રિત કરી શકે તે ક્ષમતાની ઓળખ થઈ.

ઈન્ટરનેટ બેંકિંગ, મોબાઈલ બેંકિંગ, ડિજિટલ બેંકિંગના અત્યાધુનિક સમયમાં પણ બેંકના મૂળભૂત કાર્યો સફળતાપૂર્વક થાય તો જ બેંક તેના પોતાના માટે નફો મેળવી શકે અને મૂડીને ગતિશીલ કરીને અર્થતંત્રને મદદરૂપ થઈ શકે.

મુક્ત અર્થતંત્ર અને ખાનગીકરણને કારણે વિદેશી બેંકો સાથેની સ્પર્ધા, પ્રતિષ્ઠિત પેઢીઓ દ્વારા શેર બહાર પાડીને સીધી જ મૂડી એકઠી કરવાનું ચલણ તથા સોનું, જમીન જેવી ભૌતિક અસ્કયામતોના વિકલ્પને કારણે પણ વેપારી બેંકોએ સ્પર્ધામાં રહેવું પડે છે તથા ગ્રાહકોને મેળવવા તેમજ ટકાવવા વિવધ અનેક સેવાઓ આપવાની રહે છે. મ્યુચુઅલ ફંડ, વીમા યોજના, 24x7 કસ્ટમર કેર સર્વિસ, ઈન્ટરનેશનલ ક્રેડિટ અને ડેબિટ કાર્ડ વરિષ્ઠ નાગરીકો માટેની સેવાઓ, ગ્રાહકો વતી બિલ ચૂકવણાંની સેવા વગેરેની સાથે ગમે ત્યારે રોકડ જમા કરવા અને ઉપાડવાની સેવા આપતું ઓટોમેટેડ ટેલર મશીન (ATM) તો ખરું જ!

ii. કચ્છ જીલ્લો:

કચ્છ જીલ્લો ભારતનાં ગુજરાત રાજ્યના પશ્ચિમ છેડે સાગરતટે આવેલો પ્રદેશ છે. કહેવાય છે કે આ પ્રદેશમાં એક સમયે ડાંગરની ખેતી થતી હતી તથા કૃષિક્ષેત્રે સમૃદ્ધ પ્રદેશ હતો ! જો કે આજે

ક્ષારયુક્ત જમીન વાળો ખરો પટ છે. દરિયાકિનારાનાં ગામોમાં ખારાશ આગળ વધે છે. પરંપરાગત ખેતી સંભવિત નથી પણ પ્રગતિશીલ ખેડૂતો આધુનિક ખેતી પધ્ધતિ અપનાવીને ફાળો, કપાસ, શાકભાજી, કઠોળ તથા ઔષધિ પાકોનું ઉત્પાદન કરે છે. એક સમયનો નદીઓનાં મીઠાં પાણીથી સમૃદ્ધ આ પ્રદેશ સમય જતાં ખારા પટમાં પરિવર્તિત થયો તેની પાછળ પ્રાકૃતિક ઉથલપાથલ મુખ્ય રહી છે. આ પ્રદેશ ભૂકંપ, ચક્રવાત, અનિયમિત વરસાદ જેવી કુદરતી આપદાઓનો સતત સામનો કરતો રહ્યો છે. આ જ કારણોસર અહીં ખેતી સિવાયની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ પણ વિકસી શકી ન હતી. હસ્તકલા કારીગરી અને પશુપાલન આ રીતે અહીંના લોકજીવનના પ્રાથમિક વ્યવસાય બન્યા હતા. જો કે વીસમી સદીના અંત ભાગથી ઉદારીકરણ અને ખાનગીકરણની નીતિ, મુક્ત વેપાર વિસ્તાર તથા એકવીસમી સદીમાં કચ્છના વિકાસ અભિમુખ રાજકીય નેતૃત્વને કારણે ઔદ્યોગિક વિકાસ તરફ પણ આ પ્રદેશે પગલાં માંડ્યાં. દરિયા કિનારાનો પ્રદેશ હોવાથી ભારત તેમજ વિશ્વના અન્ય દરિયાઈ પ્રદેશો સાથે સામાજિક અને આર્થિક સંબંધો રહેતા આવ્યા છે. જેમ કે, મુંબઈ, કરાંચી, આફ્રિકા અને વિશ્વના અન્ય પ્રદેશો સાથે વેપારના સંબંધો રહ્યા છે. પરિવહન માટે જળમાર્ગ મુખ્ય રહ્યો. ભારતનું હાલનું મુખ્ય બંદર કંડલા છે, પણ કચ્છમાં દરિયાઈ વેપારના વિસ્તારને કારણે માત્ર કંડલા જ નહિ, પણ તે ઉપરાંત માંડવી, મુન્દ્રા, જામૌ, તુણા જેવાં અનેક બંદરો વેપારી પ્રવૃત્તિથી ધમધમતાં હતાં અને તેની નજીકના વિસ્તારોને સમૃદ્ધ કરતાં હતાં. કચ્છના જૈન, લોહાણા, ભાટિયા, પટેલ ખારવા સમાજનાં લોકો વહાણ બાંધકામ, નાવ/વહાણ પરિવહન તથા વિદેશ વેપાર સાથે સદીઓથી લઈને આજ પર્યંત જોડાયેલા છે. કચ્છના લગભગ દરેક પરિવારમાંથી કોઈ વ્યક્તિ આર્થિક અને શૈક્ષણિક હેતુથી વિદેશમાં ગઈ હોય તેવાં ઉદાહરણો છે ! આ જ કારણોસર કેટલાક પરિવારોમાં અને ગામોમાં સ્ત્રીઓની વસ્તી વધારે જણાય છે., કારણકે પુરુષવર્ગ વેપાર અર્થે વિદેશમાં હોય ! તેની અસર પશુપાલન જેવાં સ્થાનિક સ્તરે મુખ્ય વ્યવસાય ઉપર પણ છે. કારણકે પશુપાલન અને હસ્તકલા (રોગાન કલા, બાંધણી, એમ્બ્રોઈડરી, માટીકામ) જેવાં વ્યવસાયો ઉપરાંત બાંધકામ, પ્રદેશને અનુકૂળ ખેતી જેવા વ્યવસાયોમાં સ્ત્રીઓ દ્વારા કાર્ય અને સંચાલન થતું આવ્યું છે.

પ્રાકૃતિક આપદાઓના પ્રમાણ અને પુનરાવર્તનને કારણે અહીં જનસંખ્યા પાંખી રહી છે. 2011ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે આ જીલ્લામાં કુલ 10 તાલુકા આવેલા છે. આ તાલુકાઓમાં 879 ગામો અને 14 શહેરો છે. કચ્છમાં 47 જેટલાં ઉજ્જડ થયેલાં ગામો પણ છે. કચ્છની કુલ વસ્તી 20, 92, 371 હતી, જેમાંથી ગ્રામ્ય વસ્તીનું પ્રમાણ 13, 63, 836 અને શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ 7, 28, 535 હતું. આંકડા સ્વયં સ્પષ્ટ કરે છે કે શહેરી કરતાં ગ્રામ્ય વસ્તી વધારે છે.

- iii. કચ્છમાં બેંક શાખાઓ: કચ્છ જીલ્લામાં વર્ષ 2018-19ની માહિતી પ્રમાણે કુલ 388 બેંક શાખાઓ આવેલી છે, જેમાં રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો, સહકારી બેંક, જમીન ધિરાણ બેંક, ગ્રામીણ વિકાસ બેંક તેમજ ખાનગી બેંકોનો સમાવેશ થાય છે. કોષ્ટક 1 કચ્છમાં બેંક શાખાઓ વિશેની માહિતી રજૂ કરે છે:

કોષ્ટક 1: કચ્છમાં તાલુકાવાર બેંક શાખાઓ (વર્ષ 2018-19)

અનુક્રમ	તાલુકો	રાષ્ટ્રીયકૃત બેંક	સહકારી બેંક	જમીનધરાણ બેંક	ગ્રામીણવિકાસ બેંક	ખાનગી બેંક	કુલ
1.	અબડાસા	6	2	1	3	1	13
2.	અંજાર	15	3	1	4	6	29
3.	ભુજ	103	2	1	10	25	141
4.	ભચાઉ	12	1	1	5	2	21
5.	ગાંધીધામ	42	1	0	6	18	67
6.	માંડવી	27	3	1	5	3	39
7.	મુન્દ્રા	19	1	1	3	8	32
8.	નખત્રાણા	13	2	1	6	2	24
9.	લખપત	4	1	1	2	0	8
10.	રાપર	7	3	1	2	1	14

સ્ત્રોત: દેના બેંક, લીડ બેંક, ભુજ

• કચ્છનું આર્થિક અને જનાસાંખ્યિકી ચિત્ર:

કચ્છનું વહીવટી પાટનગર ભુજ છે, આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ માટે અંજાર અને ગાંધીધામ કેન્દ્ર રહ્યાં છે. કચ્છ પ્રદેશની મુખ્ય કહી શકાય તેવી આર્થિક પ્રવૃત્તિ નથી, જેમ આપણે કહી શકીએ કે કોઈ પ્રદેશ ખેતીપ્રધાન છે કે ઉદ્યોગોનો વિકાસ વધુ થયો છે, કારણકે આ પ્રદેશ મુખ્યત્વે પ્રાકૃતિક આપદાઓનાં કોઈ ને કોઈ સંકટનો સામનો કરતો રહ્યો છે. રણપ્રદેશ હોવાને કારણે ખેતીવિકાસમાં વિઘ્નો રહ્યાં. જો કે આધુનિક રાજકીય દીર્ઘદ્રષ્ટિ, દરિયાઈ તટને કારણે વિદેશ વેપારની સંભાવના, શિક્ષણનો વિકાસ, પ્રજાનો વિકાસ પ્રત્યેનો અભિગમ પ્રદેશને વિકાસ તરફ લઈ જઈ રહ્યો છે. કચ્છમાં મુક્ત વેપાર વિસ્તાર, વિશેષ આર્થિક વિસ્તાર (Free Trade Zone, Special Economic Zone)ની આર્થિક નીતિને કારણે કંડલા ઉપરાંત મુન્દ્રા બંદરનો વિકાસ પણ થયો છે. અહીં ખાનગીકરણની નીતિએ પણ માર્ગ સરળ કાર્યો છે.

અંજાર, મુન્દ્રા, ગાંધીધામ અને ભુજ પાસેના વિસ્તારો આધુનિક ઔદ્યોગિક એકમોની પ્રવૃત્તિઓને કારણે સ્થાનિક લોકોને અર્ધતાલીમી પ્રકારના રોજગાર મેળવવામાં સહાયક બનેલ છે, જો કે ઉચ્ચ સ્થાનો પર કોઈ કચ્છની સ્થાનિક વ્યક્તિની નિમણૂક થયેલી જણાતી નથી. પાનધોની કોલસાની ખાણને લીધે ટ્રક ટ્રાન્સપોર્ટનો ઉદ્યોગ રતનાલ વિસ્તારના લોકોએ વિકસાવેલો હતો. આ વ્યવસાય હવે કંડલા અને મુન્દ્રાની નિકટતાને કારણે ગાંધીધામ સ્થળાંતરિત થયેલો છે. અન્ય સહાયક આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં મુખ્યત્વે સેવા ક્ષેત્રના વ્યવસાયો, મકાન બાંધકામ, ફૂડ કેટરિંગ અને હોટેલ ઉદ્યોગ, દરિયાઈ પ્રદેશને કારણે મીઠું પકવવાનો ઉદ્યોગ વગેરે વિકસ્યા છે.

ઔદ્યોગિક એકમોમાં કચ્છ બહારથી નિયુક્ત થતાં લોકોને કારણે મકાન ભાડે આપવાની આર્થિક પ્રવૃત્તિ પણ થોડા પ્રમાણમાં થતી હોય છે, પરંતુ ઘણાં ઔદ્યોગિક એકમો તેમની પોતાની રહેણાંક વસાહતો વિકસાવવાનું પણ પસંદ કરે છે જેમ કે મુન્દ્રામાં અદાણી પોર્ટ, અંજારમાં વેલસ્પન વગેરે ઔદ્યોગિક એકમોએ તેમનાં રહેણાંક તથા શૈક્ષણિક સંકુલોની સ્થાપના કરી છે.

આમ સંપત્તિ સર્જનની માલિકીમાં પણ ફેરફાર થયા છે. કચ્છની જનસંખ્યાનું ચિત્ર નીચે મુજબ કોષ્ટક 2થી જાણી શકાય છે:

કોષ્ટક 2 કચ્છની જનસંખ્યા

વસ્તીગણતરીનું વર્ષ	કુલ વસ્તી	કુલ પુરુષ વસ્તી	કુલ સ્ત્રી વસ્તી	કુલ શહેરી વસ્તી	કુલ ગ્રામ્ય વસ્તી
2001+	15,83,225	8,15,152	7,68,073	4,74,892	11,08,333
2011+	20,92,371	10,96,737	9,95,634	7,28,535	13,63,836
2021*	21,13,295	11,07,704	10,05,590	7,35,820	13,77,474

* મીનીસ્ટ્રી ઓફ હેલ્થ એન્ડ ફેમીલી વેલફેરને અનુસરીને 1% વસ્તી વધારાનો અંદાજ લઈને ગણતરી કરતાં

+ સ્ત્રોત: સેન્સસ ડેટા

ઉપરોક્ત કોષ્ટક 2નો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે કચ્છમાં શહેરોની તુલનામાં ગ્રામ વિસ્તારોમાં વસ્તીનું પ્રમાણ વધારે છે. આમ, કહી શકાય કે કચ્છ પ્રદેશનું અર્થતંત્ર ગ્રામ અર્થતંત્રના લક્ષણો ધરાવતું વધુ કહી શકાય. નવાં ઔદ્યોગિક એકમો પણ વિશાલ જમીનની સરળ ઉપલબ્ધિને કારણે ગ્રામ વિસ્તારની નજીક એકમની સ્થાપના કરતાં હોય છે, જો કે તેમની મુખ્ય કોર્પોરેટ ઓફિસ અમદાવાદ કે મુંબઈ જેવાં મહાનગરોમાં રાખવાનું પસંદ કરે છે. કચ્છમાં સરકારી, અર્ધ સરકારી તેમજ ખાનગી શાળાઓ તેમજ ઉચ્ચ શિક્ષણની સુવિધા છે. કચ્છમાં યુનિવર્સિટી, મેડીકલ કોલેજ છે. મનોરંજન માટે સિનેમા થિયેટર, પ્રાકૃતિક સ્થળો, ધાર્મિક સ્થળો વેગેરે છે. ઉપરાંત લગભગ તમામ ગામોમાં સરકારી પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો, ટ્રસ્ટની ખાનગી હોસ્પિટલો તેમજ શહેરોમાં સિવિલ હોસ્પિટલ અને કોર્પોરેટ પ્રકારે સંચાલિત આધુનિક સુવિધાઓ સ્વાસ્થ્ય સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ છે.

વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ કચ્છ ભારતનો સૌથી વિશાલ જીલ્લો છે, તેમ છતાં બધાં ગામો પાકી સડકથી જોડાયેલાં છે. કચ્છ જીલ્લો રેલ્વે અને હવાઈ પરિવહનની સુવિધા પણ ધરાવે છે. આ પ્રકારનો વિકાસ મુખ્યત્વે બંદરીય વિસ્તારને આભારી છે.

• અભ્યાસનો વિસ્તાર:

કચ્છના કુલ 10 તાલુકા છે, તેમ છતાં બધા જ તાલુકાઓનો એકસમાન વિકાસ થયો નથી. પ્રસ્તુત અભ્યાસ કચ્છના ત્રણ તાલુકાઓ ભુજ, અંજાર અને મુન્દ્રાને કેન્દ્રમાં રાખીને કરવામાં આવેલ છે. આ ત્રણ તાલુકાનાં પસંદ કરેલાં ગામડાઓમાં બેંક શાખાની સંખ્યા તથા ગ્રાહકોનો બેંક સેવાઓનો ઉપયોગ એ બે મુદ્દાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. ભુજ વહીવટી પાટનગર છે. આ વિસ્તારમાં કૃષિ આધારિત પરંપરાગત અર્થતંત્ર નથી. અહીંની પ્રજા રોજગારના હેતુથી વિદેશો સાથે સંકળાયેલી છે. મુન્દ્રા મુખ્યત્વે ખેતીની સુવિધા ધરાવતો તેમજ આધુનિક સમયમાં ખાનગી બંદરીય પ્રવૃત્તિના વિકાસને કારણે વિકાસની સંભાવનાઓ ધરાવતો પ્રદેશ છે. અંજાર કૃષિપ્રધાન અર્થતંત્ર ધરાવતો પ્રદેશ છે. આધુનિક સમયમાં આસપાસના વિસ્તારોમાં ઔદ્યોગિક એકમોની સ્થાપના પણ થઈ છે. અભ્યાસ હેઠળના ત્રણ તાલુકાઓનાં પસંદ કરેલાં ગામડાઓમાં બેંક શાખાઓની વિગત કોષ્ટક 3 માં દર્શાવવામાં

આવી છે. અભ્યાસ માટે ગામો પસંદ કરતી વખતે બેંક શાખાઓમાં બચત ખાતાઓની સંખ્યા ધ્યાને લેવામાં આવી છે. જ્યાં બચત ખાતાઓની સંખ્યા વધુ હોય તે ગામોને કુલ ગામોમાંથી અભ્યાસ માટે પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે.

કોષ્ટક ૩ અભ્યાસ હેઠળના તાલુકાનાં પસંદ કરેલાં ગામો તથા તેમાં બેંક શાખાઓની સંખ્યા

અભ્યાસ હેઠળનો તાલુકો	તાલુકામાં કુલ ગામોની સંખ્યા	અભ્યાસ માટે પસંદ કરેલાં ગામોની સંખ્યા	અભ્યાસ હેઠળનાં ગામોની કુલ વસ્તી*	અભ્યાસ હેઠળનાં ગામોમાં કુલ બેંક શાખાઓ	તાલુકામાં કુલ બેંક શાખાઓ
અંજાર	66	07	50,765	12	29
ભુજ	149	15	88,975	33	141
મુન્દ્રા	59	06	39,669	04	32

* 2021ના વસ્તીના અંદાજ પ્રમાણે

• અવલોકન:

1) બેંકશાખાની સ્થાપના અને કાર્ય પદ્ધતિ

- i. અભ્યાસ માટે જે તે તાલુકામાં કુલ ગામોની સંખ્યામાંથી 10% ગામોને પસંદ કરવામાં આવેલા છે. કોષ્ટક ૩ ના આધારે જાણી શકાય છે કે ભુજ તાલુકામાં કુલ બેંક શાખાનું પ્રમાણ વધારે છે. ભુજ તાલુકો સૌથી વધુ ગામડાંઓની સંખ્યા ધરાવે છે. આ તાલુકાની વસ્તી વિદેશો સાથે રોજગાર સંબંધી જોડાયેલી છે. તાલુકાનાં માધાપર, કેરા, બળદિયા જેવાં ગામોમાં પટેલ સમાજ મોટા ભાગે વિદેશથી થતી આવક મેળવતો રહ્યો છે. આમ, અહીં બેંકોને બચતનું નોંધપાત્ર પ્રમાણ મળી રહે છે.
- ii. અંજાર અને મુન્દ્રા તાલુકાનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે બંને તાલુકામાં કુલ બેંક શાખાઓના પ્રમાણમાં ખાસ તફાવત નથી, પરંતુ અભ્યાસ હેઠળનાં ગામોમાં કુલ બેંક શાખાઓના પ્રમાણમાં નોંધપાત્ર તફાવત નજરે પડે છે ! મુન્દ્રા તાલુકાનો આધુનિક સમયમાં આર્થિક વિકાસ થવાને કારણે, જે મુખ્યત્વે બંદરીય વિસ્તાર હોવાને કારણે, ખાનગી તેમજ રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો તાલુકા મથકે બેંક શાખાઓ શરૂ કરવાનું વધુ પસંદ કરે છે.
- iii. કેટલાંક ગામોની જનસંખ્યા સમાન હોવા છતાં ત્યાં બેંક શાખાઓનાં પ્રમાણમાં ભિન્નતા છે. જેમ કે, ભુજના ધ્રોબાણા અને કેરામાં જનસંખ્યાનું પ્રમાણ સમાન હોવા છતાં ધ્રોબાણામાં એક પણ બેંક શાખા નથી, જ્યારે કેરા ગામમાં કુલ પાંચ બેંક શાખાઓ આવેલી છે.
- iv. જે ગામોમાં બેંક શાખાઓનું પ્રમાણ શૂન્ય છે તે પ્રદેશનાં લોકો નજીકના ગામમાં કે તાલુકા મથકે ઉપલબ્ધ બેંક શાખાની સેવાઓનો ઉપયોગ કરે છે.
- v. કેટલાંક ગામોમાં નિયમિત બેંક શાખા શરૂ કરવાને બદલે અઠવાડિક પદ્ધતિએ એટલે કે અઠવાડિયાના એક કે બે દિવસ સેવા પૂરી પડવાનું પસંદ કરવામાં આવે છે.

2) ગ્રામ વિસ્તારમાં બેંક સેવાઓના ઉપયોગ બાબતે પ્રજાનું વલણ

- i. અભ્યાસ હેઠળનાં ગામોમાં મુખ્યત્વે બેંકની પરંપરાગત સેવાઓ જેવી કે નાણા જમા કરવાં અને ઉપાડવા જેવી સેવાઓનો ઉપયોગ વધુ થાય છે.
- ii. છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં બેંક ખાતાઓ ખોલવામાં આવ્યાં હોય તેવું પ્રમાણ વધારે છે કારણકે કેશલેસ વ્યવહારોને ઉત્તેજન અપાયું છે.
- iii. આધુનિક સમયમાં ATM તથા નેટ બેંકિંગ સેવાઓનો ઉપયોગ વધુ થતો હોવાથી બેંક શાખાઓની વારંવાર મુલાકાત લેવાનું ગ્રાહકો માટે ફરજિયાત રહેતું નથી.
- iv. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ફી ચૂકવણું કેશલેસ થયું હોવાથી વિદ્યાર્થી વર્ગ દ્વારા નેટ બેંકિંગ, ડિજિટલ બેંકિંગ વગેરે વધારે ઉપયોગમાં લેવાય છે.
- v. જે ગામોમાં શૂન્ય બેંક શાખા છે ત્યાંનાં લોકો નજીકના વિસ્તારમાં કે તાલુકા મથકે આવેલી બેંક શાખાનો ઉપયોગ કરે છે.
- vi. ક્રેડિટ અને ડેબિટ કાર્ડ, નેટબેંકિંગ, ફોન બેંકિંગ જેવી સુવિધાને કારણે ગ્રાહકોએ બેંકની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત વારંવાર લેવાનું જરૂરી રહ્યું નથી, બેંક લોન, ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ જેવી સેવાઓ માટે ગ્રાહકો બેંક શાખાની મુલાકાત લેતા હોય છે.

• તારણો:

એક સમય એવો હતો કે બેંક સેવાઓનો ઉપયોગ કરવા માટે બેંક શાખામાં ગ્રાહકોએ પ્રત્યક્ષ જવું પડતું હતું તથા બેંકિંગ તંત્રએ પણ બેંક શાખા ખોલવી પડતી હતી. પરંતુ આધુનિક સમયમાં આધારમાળખાંના વિકાસને કારણે તે પાછળનું નાણાંકીય તથા સમયનું રોકાણ કરવાનો ખર્ચ ઘટી ગયો છે. સેટેલાઈટ બેંકિંગ પણ આધુનિક સમયની વિભાવના છે, જેમાં મુખ્ય શાખાની જેમ બધી જ નહીં પરંતુ કેટલીક સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવતી હોય છે અને આ રીતે સેવાઓનું પ્રમાણ ઓછું રાખીને સાધનોની બચત કરી શકાતી હોય છે.

આધુનિક સમયમાં ઈન્ટરનેટ અને કેશલેસ બેંક પ્રત્યે પ્રજા જાગૃત થઈ છે તેમ છતાં ગ્રામ વિસ્તારોમાં કેટલીક પાયાની તકલીફો પ્રજા સમક્ષ રહેતી હોય છે, જેમ કે કચ્છમાં ગ્રામ્ય પ્રજા કચ્છી સિવાયની ભાષા કે બોલીનો ઓછો ઉપયોગ કરતી હોવાથી બેંક કર્મચારીઓ સાથે સંવાદ સ્થાપિત કરવાનું મુશ્કેલ બને છે. પરસ્પરના ભાષાકીય અવરોધોથી ઉપલબ્ધ બેંક સેવાઓ બાબતે ગ્રાહકોને પૂરતી જાણકારી આપી શકાતી નથી.

પ્રવાસન, સ્વાસ્થ્ય જેવી સેવાઓ, ઉદ્યોગ વગેરે ક્ષેત્રોના વિકાસથી કચ્છમાં બેંક પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ થયો છે.

• ઉપસંહાર:

બેંકિંગ પ્રવૃત્તિઓ માટે કચ્છ પ્રદેશમાં હજુ વિકાસની ઘણી સંભાવનાઓ છે. ઈન્ટરનેટ બેંકિંગ અને કેશલેસ નાણાંકીય વ્યવહારો જ માત્ર આધુનિકતા તરફનું પગલું ન કહી શકાય. મૂડી સાધનોની ગતિશીલતા, Micro financing જેવા મૂળભૂત ઉદ્દેશોથી અર્થતંત્ર અને પ્રદેશ એમ બંનેના જરૂરીયાતો પૂરી થશે. કોઈ ગામમાં બેંક શાખા પૂર્ણ સમય માટે હોવી કે નહિ, તે આધુનિક માળખાંકીય સવલતોને લીધે ગૌણ પ્રશ્ન બને છે, મૂળ બાબત છે બેંક સુવિધાના ઉપયોગથી

નાણાંકીય સાધનોના યોગ્ય ઉપયોગની. અભ્યાસ હેઠળના વિસ્તારમાં 52.8% લોકોની આવક કે જેઓ ખાતાધારક છે, વાર્ષિક રૂપિયા 2,00,000 થી ઓછી જણાઈ છે. આમ, જ્યાં નાણાંકીય સાધનો મળવાની સંભાવના ન હોય તેવા વિસ્તારોમાં સ્વાભાવિક રીતેજ વ્યાપારી બેંકો બેંક શાખા શરૂ કરવાનું વિચારતી હોતી નથી. જો કે હકારાત્મક પાસું એ પણ વિચારી શકાય કે કચ્છમાં વિશાળ પ્રદેશ આર્થિક વિકાસની ઘણી સંભાવનાઓ લઈને બેઠો છે, તેનું ખેડાણ થવું બાકી છે.

સંદર્ભ :

- Aliyu, Zainab, “Banking Habits of Rural communities in Nigeria: Implications for Investment”, Doctoral thesis, Nigeria Nsukka University, 2014
- Awan, Hayat and Bukhari Khuram, “Service Quality and Customer Satisfaction in the Banking Sector: A Comparative study of Conventional and Islamic in Pakistan”, Journal of Islamic Marketing, Vol 2, Issue 3, 2011
- Iyengar, Vijayaragvan, “Introduction to Banking (1st edition), Excel books, New Delhi, 2007
- Joseph Divya, “A study on financial inclusion and financial literacy”, International journal of Business and Administration, Research Review, Vol. 2, Issue 4, 2014
- Khadse, Arvind, “Banking Habits of Rural population and its impact on Deposit mobilization”, International journal of commerce and management studies, vol4, issue 3, 2019
- આંકડાકીય રૂપરેખા જીલ્લો કચ્છ, ભુજ આંકડાશાખા, જીલ્લા પંચાયત કચેરી, 2018-19,
- <https://censusindia.gov.in/census.website/>

